

**Van onfrk. *ando* 'zelus'
tot Kiliaan *eenlick* / Znl. *een(de)lijk* :
een zeldzaam voorbeeld
van paronymische attractie
én homonymie-afbouw**

**Met een excursie over ande
in Maerlants Rijmbijbel (1)**

KILIAAN vermeldt in zijn Etymologicum van 1599 (de derde, sterk vermeerderde druk) de lemmata EENLICK 'solitarius, horribilis' :

p. 232 [sic ; recte 132], kol. B (ed. Plantijn-Moretus, p. 106a) (2) :

eenlick. Singularis.

eenlick. Solitarius : & Terribilis, horribilis.

eenlicke plaetse. Solitudo, locus solitarius, desertus, & proinde terribilis.

p. 706, kol. A (ed. Plantijn-Moretus, p. 186a/b) :

Ver-eenen. In vnitatem redigere ;

(1) Lichtelijk bewerkte en aangevulde tekst van een lezing, die op 18 april 1998 in de UFSIA (Antwerpen) werd gehouden, tegelijk als « Kiliaanlezing » voor de Kiliaanstichting, voor de Vereniging van Oudgermanisten en voor de Belgische Commissie voor Toponymie en Dialectologie.

(2) Thans beschikbaar in een fotomechanische herdruk, Handzame 1974 (met een inleiding door F. DEBRABANDERE); ook als : Kiliaans Etymologicum van 1599, opnieuw uitgegeven met een inleiding van F. CLAES s.j. (= Oude Nederlandse Woordenboeken opnieuw uitgegeven [...]. Reeks II : 16de eeuw. Deel 3), 's-Gravenhage 1972.

ver-eenen. Pavescere, consternari : horrore per-
fundi ob solitudinem.

ver-eenlick/eenlick. Horribilis

kol. B Ver-eenighen. Reconciliare (...)

ver-eenighen. Conuenire (...)

ver-eenighen. (j.) ver-eenen. Horrere, siue perter-
reri ob solitudinem.

De eerste twee lemmata zijn reeds in het Mnl. (3) geat-
testeerd :

EENLIJC : (van plaatsen, oorden, enz.) 'eenzaam, gelegen
buiten de bewoonde wereld'

(van een bijgedachte of nuance 'horribilis' is hier nog geen
sprake ; dit is net wel het geval in het werkwoord :)

VERENEN (2° artikel) : 'een gevoel van huivering of angst
hebben tengevolge van eenzaamheid en verlatenheid',
vandaar 'ijzen, gruwen, afschuw of angst gevoelen,
beangst of bang zijn'

en in het adjectief

VEREENT (2° artikel), dat eruit ziet als verleden deelwoord
van genoemd werkwoord : 'verschrikt, ontsteld, ont-
hutst'.

De aparte ingangen bij Kiliaan kunnen erop wijzen,
dat hij tenminste bij de adjectieven aan homoniemen
dacht, maar dit wordt prompt tegengesproken door « & »
en « & proinde » in zijn tweede resp. derde lemma ; insge-
lijks bij Verdam, waar de uitvoerige beschouwing over
het tweede lemma verenen direct begint met de bemer-

(3) De (betekenis)gegevens naar het Middelnederlandsch Woordenboek
(MNW) van Verwijs en Verdam zijn hier in de spelling aangepast en waar nodig
lichtjes ingekort ; hetzelfde geldt voor de opgaven in de bekende, nog te citeren
« moderne » idiotica van L.-L. DE BO (West-Vlaanderen), Amaat JOOS (Waas-
land), J. CORNELISSEN-J.B. VERVLIEET (Antwerpen [stad en Kempen]),
L.W. SCHUERMANS (« Algemeen Vlaamsch »), R. DESNERCK (Oostende), I. THEIR-
LINCK (Zuid-Oost-Vlaanderen), L. LIEVEVROUW-COOPMAN (Gent).

king : « Eig. hetzelfde woord als het vorige [t.w. verenen in de huidige zin van 'verenigen'], maar door constructie en betekenis er van te scheiden. De bet. van een is hier 'eenzaam, verlaten', en verenen staat dus met hd. ver-einsamen gelijk [sic] ».

Daarmee zou het etymologisch-semantische kousen-paar als af kunnen worden beschouwd, want een betekenisontwikkeling 'eenzaam, verlaten' en dus 'angstaanjagend' lijkt voor de hand te liggen. Kiliaan zou dus die eindtoestand documenteren. Maar Verdam, de bewerker van de mnl. lemmata, verwijst ook naar moderne Zuid-Nederlandse vormen met *-d-* na de nasaal, zoals die in West-Vlaanderen, het Oost-Vlaamse Waasland en Antwerpen voorkomen en in de desbetreffende idiotica ook zijn opgenomen; in de voorbeelden wordt nogal wat gegoocheld met donkere bossen, dito nachten, doodshoofden, spoken e.dgl. fraais meer :

West-Vlaams : EENDELIJK naast EENLIJK, volgens DE Bo 'benauwelijk, naar, fr. effrayant' :

Het is eenlijk reizen door de bosschen in de nacht

Kwalijk sterven is eenlijk

Een eendelijke zaak

Gezelles Loquela [1881] geeft s.v. eendlijk op als gehoord in Brugge :

« Hij wierd daar in 't pittje van de' winter, 's navens late, met vrouwe en kinders, van z'n huismeester up strate gezet : zijn da' geen *eendlijke* dingen ? »

Met ander suffix vermeldt DE Bo : EENIG 'eenzaam, onbevoond' : *De woestijnen zijn eenig*, met de reeds genoemde vermeende betekenisuitbreiding 'benauwelijk, naar, beangstigend'.

Daarbij het commentaar :

« Wordt eig. gezeid van eene plaats die onbezocht zijnde, angst en schrik baart aan dezen die er zich alleen [sic] bevindt, en, bij uitbreiding, van alles dat eenen dusdanigen angst en schrik verwekt, zoo als een donkere nacht, een doode lichaam, een spook, enz. » : *De bosschen zijn eenig*.

En het West-Vlaams heeft voor het adjectief nog 5 andere vormen, alle met diezelfde betekenis 'benauwelijk, akeelig, somber, naar' :

eenmalig (DE BO : « Het volk zegt eemalig »)

liefst 4 met het prefix ver- : vereenig en somwijlen vereenigd : *Die onbewoonde streek is vereenig voor de reizigers*.

vereenlijk

vereend/vreend. *Die bosschen zijn vereend om er door te reizen*.

Naast de actief-causatieve lezing 'bang makend = effrayant' hebben vereenig(d) en v(e)reend blijkbaar ook een passief-resultatieve 'bang gemaakt = effrayé', dus 'verschrikt, bevreesd' :

ik word vereenig als ik denk op het doodsgevaar ; De nacht miek mij vereend ; hij is vereend van de dood.

Dit vereend lijkt dan wel het participium praeteriti te zijn van een inchoatief vereenen/vreenen 'benauwd, bang worden' : *Hij vereende als hij zag dat hij ging moeten in den nacht reizen*. De Loquela vermeldt (p. 526a) eveneens een te Rumbeke gehoord vereenigen 'vereeniger, eeniger, eenzamer worden'.

In zijn « Bydragen tot de kennis van den tongval en het tael-eigen van Kortryk » (Belgisch Museum VIII, 1844) zegt reeds F.A. SNELLAERT (p. 174) :

« Eendelijk 'gruwelijk'. Oorspronkelijk misschien niet anders dan eendig 'eenig, eenzaam' » (4).

Tot zover voorlopig het West-Vlaams.

Voor het aangrenzende Zuid-Oost-Vlaams wordt door I. TEIRLINCK eendelijk 'benauwelijk, naar' (vooral van plaatsen) opgegeven. In Gent hoorde men eenigheid 'eenzaamheid' (bijv. *op zijn - wonen, leven, wandelen*) en eens/ees (bijwoord) 'eenzaam' (bijv. *'t is hier maar -*). Voor het Waaslands maakt Amaat Joos een strikter onderscheid tussen eenig 'eenzaam, alleen' en eendelijk 'verschrikkelijk, naar': *'t Is zoo eendelijk hier op 't kerkhof*. Hierbij behoort dan een werkwoordelijke afleiding ver-eendelijk-en, dat zowel transitief-causatief als intransitief-inchoatief kan gebezigd worden :

De doodshoofden vereendelijken veel het kerkhof. - Het kerkhof vereendelijkt deur de doodshoofden.

Het Antwerps tenslotte kent opnieuw de beide adjectieven eendelijk en eendig (het laatste ook zonder *-d* : eenig) in de zin van 'effrayant', en het idioticon van J. CORNELISSEN en J.-B. VERVLiet geeft zelfs een literatuurvoorbeeld uit Zetternams *Mijnheer Luchtervelde* :

« Toen vader, op zekeren avond, bleek als een doode, op onzen eendigen zolder verscheen ».

En als causativum verschijnt hier ditmaal vereendigen. In het bijvoegsel op het *Algemeen Vlaamsch Idioticon* evenwel heet het, dat « op vele plaatsen van Antwerpen uitgesproken [wordt] : enden : *dat endt of eenigt hier* ; in Brabant zegt men vereenigen ».

(4) Nog in 1972 kende F. DEBRABANDERE passief het woord eendelijk [icndælk] 'gruwelijk, akelig, naar ; erg, zeer' : zie diens artikel « Het Kortrijks dialect van F.A. Snellaert. Een vergelijking van het Kortrijks in 1844 en 1972 », De Leiegouw XIV (1972) pp. 145-198, hier p. 163. Vgl. nog DEZ., Het Kortrijkse dialect. Kortrijk 1986, p. 133.

Hetzelfde idioticon vermeldt nog eens veerenlijk 'benauwelijk' (bijv. gezegd van een bos) voor Vlaanderen en Brabant en geeft in zijn Bijvoegsel eenlijk 'eenig, eenzaam' ook voor de Baronie van Breda op, wat vermoedelijk ontleend is aan de « Proeve van Bredaasch taal-eigen » door J.H. HOEUFFT (Breda 1836), p. 137, die zelf eens te meer naar KILIAAN verwijst.

Zelfs de driedelige Van Dale (12° druk 1995) heeft naast mekaar : *eendelijk wonen en hij woont er zo enig* (beide gewestelijk voor 'eenzaam wonen') en daartegenover *je woont hier enig* 'zeer mooi'.

We hebben dus totnogtoe vele vormen ontmoet met een postnasale *-d-*, en ook hier zou men er zich gemakkelijk [van] af kunnen maken, door met het WNT III/2 s.v. eenlijk aan te nemen : « Daarnaast in Z-Ndl., vroeger ook in N-Ndl. eendelijk, met anorganische d ». Volgens dit woordenboek is trouwens de betekenis 'naar, akelig' (als adj.) en 'op akelige, nare wijze' (als bijw.) expliciet enkel in Z-Ndl. gebruikelijk, zoals ten overvloede uit de aan DE BO ontleende voorbeelden blijkt. Alle woordenboeken, het WNT inclus, schijnen er stilzwijgend van uit te gaan, dat het etymon van de adjectieven (en de ervan afgeleide of ermee samenhangende werkwoorden) in het woord « één » gelegen moet zijn. De uitspraak of toch zeker de transcriptie met scherplange ee (regionaal ook geslotener ie uitgesproken) in al deze woorden moet mede deze opvatting in de hand hebben gewerkt.

Maar is dat ook zo ? Moet de zo vaak optredende d in en de semantiek van deze dialectwoorden ons niet op een ander, een beter spoor brengen ? Kunnen dat niet ook volgende argumenten doen : 1. de genoemde Antwerpse vorm enden zonder de scherplange *-ee-*, 2. een spelling als *Daer menigh goed herte af es vereendt* (met *-dt-*) bij Anna

Bijns (waarop DE BO zelf wijst), en 3. de betekenis 'gruwelijk' die SNELLAERT terecht aannam voor een door Verdam niet gesignaleerd heendelick (met prothetische, hypercorrecte h) in *Der ketivigheyt der menscheliker natueren*. B.I, C. XII : *In doncker foreeste in heendelicke weghen*? Kan dat tenslotte niet ook de betekenis 'uitermate' die in het West-Vlaams in een adverbiaal, meestal pre-adjectivisch gebruikt eendelijk, vereenig, vereenlijk voorkomt : eendelijk donker, groot, klein, schoon, leelijk, lastig, dik, rijk, arm - voor dit gebruik heb ik nog een recente « Hörbeleg », zij het uit de mond van een bijna zeventigjarige vrouw - ; *hij kan vereenig zeer gaan ; vereenlijk groot, lelijk* (5). Daar is wellicht aan te voegen het mij uit westelijke Oost-Vlaamse dialecten bekende vriend met dezelfde betekenis, dat uit ver-ee-n-d ontstaan moet zijn, i.t.t. het eveneens Oost-Vlaamse, gelijkbetekenende vried uit wreed. Semantisch is hier overal eenzelfde evolutie aan te nemen als bij (ver)schrikkelijk, vreselijk, erg, zeer, en andere versterkende bijwoorden, waarop voor het West-Vlaams DE BO zelf wijst. Maar de eigenlijke West-Vlaamse fonetische realisatie luidt indelik/IndelIk, zoals die gedocumenteerd wordt in Desnercks Oostends Woordenboek en door Luc Perquy in zijn Gentse licentiaatsverhandeling [doctoraalscriptie] uit 1978 over versterkende bijwoorden in 't Zuid-Nederlands (6), met vindplaatsen o.a. in Izenberge en Klemserke. Deze *i* lijkt veeleer terug te gaan op een stam mnl. ende-/inde- dan op een scherplange -ee-, die in het grootste deel van het West-Vlaams ee[ə] of in het Oostends èè zou lui-

(5) Zo ook in 't (ouder) Kortrijks : zie hierboven noot 4.

(6) Luc J. PERQUY, Versterkende bijwoorden in enkele dialecten van Vlaanderen, Klein-Brabant en Antwerpen. Een taalgeografische studie. 2 delen. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, academiejaar 1977-78 (Dienst Nederlandse Taalkunde), dl. 1, hoofdstukje 1.12.

den (7). Van hieruit is, zowel semantisch als klankwettig, moeilijk in te zien, dat het etymon van Kiliaans een-lic 'horribilis' en de moderne Zuid-Nederlandse vormen in het telwoord-adjectief een kan gevonden worden, maar des te meer in een basiswoord, dat een -d- in zijn stam bevat en in elk geval op iets hevigs duidt. En hier kan zich m.i. slechts één substantief aanbieden : het reeds in het Oudnederfrankisch der Wachtendonckse Psalmen (W. Ps.) voorkomende ando/ mnl. ande, dat een rijke betekenis­scala heeft of ontwikkeld heeft.

In W.Ps. 69 (Vulg. 68) : 10 komt dit nomen voor in het vers *Ando huses thinis at mi* 'Zelus domus tuae comedit me', Statenbijbel 'want de[n] ijver van u[w] Huys heeft mij verteert'; een vers dat door Sint-Jan (2 : 17) Jezus in de mond wordt gelegd bij het uitdrijven van de kooplieden uit de Tempel (Statenbijbel hier : 'De yver uwes huys heeft my verslonden'); het daarvan afgeleide werkwoord onfrk. andon betekent in Ps. 73 (Vulg. 72) : 3 'na-ijver-ig zijn' : *ik andoda ouir unrehta* 'zelavi super iniquos'. In deze enige twee vindplaatsen is dus sprake van een sterk agentieve (8) betekenis, en die blijft ook in het Mnl. bewaard : het MNW I, 405 geeft als eerste betekenis voor het nomen op : 'ijver, drift', vervolgens als tweede «in de gewone volkstaal, waar de kwade opvatting des woords voor de goede in de plaats trad : 'drift, ergernis, toorn, gramschap'; bepaaldelijk in [...]

(7) Vgl. bijv. J. TAELDEMAN, Het klankpatroon van de Vlaamse dialecten. Een inventariserend overzicht. In : *Woordenboek van de Vlaamse dialecten*. Inleiding, Gent 1979, pp. 48-120, hier pp. 64-66 (met kaartje). Vgl. thans ook J. SEYNNAEVE, « A note in the development of Germanic ai in Dutch », *Leuvense Bijdragen* 84 (1995), pp. 165-172.

(8) Bij een agentief werkwoord (of overeenkomstig substantief) gaat de uitgedrukte handeling van het (logische) subject uit (bijv. ijveren); bij een niet-agentief werkwoord of subst. overkomt de handeling het (logische) subject (bijv. lijden).

spreekwijzen. Een klassieke term was : Gods ande wreken 'God wreken op zijn vijanden'. Tot deze tweede betekenis rekent het MNW ook een vindplaats uit Van Maerlants Rijmbijbel (9) (v. 14596-97 in Davids uitgave, CG II/3 14577-78) :

« Ende ontsach hem van ['vreesde'] ons heren hande
Dat hem die plaghe ware bi ».

*

Precies met het oog op de semantiek en het gebruik van ande lijkt het me interessant, hier een korte filologische excursie te ondernemen. Het is opvallend, dat Gyseling, die nochtans volgens CG II/3, p. XII « het oudste [...], het meest archaïsch[e] en ook inzake tekstgetrouwheid doorgaans [...] het beste handschrift » van de Rijmbijbel in zijn Corpus uitgeeft (t.w. Brussel KB 15001), tot tweemaal toe een overgeleverd hande met andere handschriften (of misschien reeds met een corrigerende hand B in zijn eigen Brusselse handschrift ?) in scande wil emenderen.

Ik zie geen reden ertoe, de lectio difficilior te laten vallen. In het eerste geval

CG 457,9-11 = v. 19092-94

« DJe heidine al omme achter lande
hadden des toren ende hande
Dat men iherusalem soude vesten »

komt toren ende [h]ande me voor als een van de vele paar- of tweelingsformules met nevengeschikte synonie-

(9) Zie de uitgaven van J.B. DAVID, Rijmbijbel van Jacob van Maerlant, 3 delen, Brussel 1858-59 en van M. GYSSELING in het Corpus van Middelnederlandse teksten. Reeks II : Literaire handschriften. Deel 3, Rijmbijbel/Tekst (= CG II/3), Leiden 1983. Met het oog op wat volgt, is het opvallend te noemen dat in Davids woordindex het woord ande ontbreekt !

men, waaraan de middeleeuwse poëzie (maar ook latere taalstadia en tekstsoorten) zo rijk zijn (vgl. voor het moderne Nl. bijv. kommer en kwel). De betekenis van het duo is veeleer in zijn geheel ofwel 'toorn, gramschap' ofwel 'spijt, leedgevoel, leed, eene verbitterde stemming' – volgens het MNW een derde betekenis van zowel ande als toren (MNW VIII, 565); men vergelijkte synonieme of bijna-synonieme paarformules als toren ende verdriet, vernoy ende thoren/toorn, leet ende toren, rouwe ende toren, toren ende grief, toren ende pine en vooral de wending des toren ende verdriet hebben, die wederom met des ande hebben 'ergernis gevoelen' te vergelijken is.

Het gaat in de context om de « naties, die in hevige woede ontstaken » (zoals de moderne Willibrord-Vertaling (10) het uitdrukt) omdat Judas de Makkabeeër, lang voor Jezus, de tempel in Jeruzalem heeft gereinigd (1 Makk. 5 :1; vgl. kap. 4). Op de reeds genoemde bijbelplaatsen (Ps. 68 : 10 en Joh. 2 :17) heeft de mnl. vertaaltraditie, zoals die in de diverse psalters, lectionaria, diatessara en de versies van het N.T. in het door De Bruyn uitgegeven CSSN (11) gedocumenteerd is, weliswaar bijna steeds *die minne dijns huus(es) hevet mi (ghe)gheten*, maar het Luikse Diatessaron (12) heeft nog het aloude *Dijns huus ande*, en de Bijbel van 1360 (althans

(10) De Bijbel uit de grondtekst vertaald. Willibrordvertaling. Geheel herziene uitgave, 's-Hertogenbosch (KBS) 1995. De eerste editie (1975) had het nog over « in hevige toorn ontsteken ».

(11) CCSN = C.C. DE BRUYN (ed.), Corpus Sacrae Scripturae Neerlandicae mediae aevi/Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten, Leiden 1970-79.

(12) Deze evangeliënharmonie is ontstaan in de tweede helft van de 13de eeuw, in Brabant of Vlaanderen. Over de (omstreden) verhouding van dit werk tot Maerlants Rijmbijbel zie thans Karina VAN DALEN-OSKAM, Studies over Jacob van Maerlants Rijmbijbel, Hilversum 1997 (zie haar algemene index op de trefwoorden Diatessaron en Luikse Diatessaron); van haar hand verschijnt binnenkort nog een aparte studie over de kwestie (schriftelijke mededeling).

het daarmee eng verwante hs. Brussel KB 21625) heeft in Psalm 68 *die toren dijns huus* en in Ps. 72 :3 *Want ic hebbe toren op den [on]gherechtighen*, wat de synonymie van beide interpretamenten mag aantonen. In het Eerste Boek der Koningen werd trouwens de uitroep van de profeet Elia en de latere wapenspreuk van de Onge-schoeide Karmelieten *Zelo zelatus sum pro Domino Deo exercituum* (1 Kon. = III Regum 19 :10.14) vertaald door 'Met torne hebbic//torne ghedaen om sHeren Godes wille vanden heeren (14 toren ghedaen om den Here Gode vanden heren'. Jammer dat het Johannes-citaat bij Maerlant ontbreekt.

In de tweede « Rijmbijbelse » vindplaats, waar Gysse-ling scande emendeert, wordt verteld over de Assyrische koning Sanherib, die « cume » (ternauwernood) ontsnapt aan de dood, die de Engel des Heren liefst 185.000 van zijn mannen bij de belegering van Jeruzalem doet ondergaan (vgl. 2 Kon. 19 : 35v.). Daarop volgen de verzen

CG 365,2-3 = v. 15205-06

« Om dit verlies om dese hande

Dedi vele ebreusce verslaen ».

Ook hier lijkt me de interpretatie 'gevoel van ergernis, spijt of leed [...] om geleden smaad, hoon of smartelijke bejegening' (MNW) heel goed verdedigbaar.

*

Uit deze derde betekenis nu – en daarmee keren we terug naar Kilaan en de Vlaamse dialecten – heeft zich volgens het MNW een vierde ontwikkeld, en wel « bij overdracht, door verwisseling van oorzaak en gevolg » die van 'leed, verdriet, ergernis, moeite of pijn' die men een ander aandoet. Voor de genoemde adjectieven en de secundair daarvan afgeleide werkwoorden (eendelijk, ver-

eendelijken, vereendigen) is dus m.i. een nominale stam eend- aan te nemen met de heel specifieke betekenis 'angst, die men iem. inboezemt'; die verklaart naar mijn gevoelen ook zeer goed het adverbiale gebruik van eendelijk in de - (later) uiteraard afgezwakte - zin 'angstaanjagend, verschrikkelijk, ontzettend'.

Er blijven i.v.m. dit eend- nog twee vragen. De eerste is die naar de klankevolutie. Kan men dit zomaar op het nomen ando/ande terugvoeren? Het antwoord kan tweeledig zijn. Vooreerst (13): het adjectief op -ig- heeft zonder twijfel voor primaire umlaut van de voorafgaande korte *a* gezorgd: ändig - als voortzetting van een reeds ohd. antig 'zelotes' - komt trouwens nog steeds voor in de Beierse dialecten in de betekenis 'mißgelaunt, unangenehm, übel; (auch) empfindlich, leicht gekränkt' en het adverbiale gebruik 'zeer' vinden we nog in het Zwitserse Graubünden (entig) en in geassimileerde vorm (ennig) in de Holsteinse Elbmarschen. End(e)lich in de zin van 'eifrig, tüchtig; eilig, rasch' is geattesteerd in het Mhd. en Vroegnhd. (Luther, Goethe, Wieland, Fr. Rückert gebruikten het) en leeft thans nog in bepaalde Hoogduitse dialecten - contaminatie met endlich (nnl.

(13) Voor alle hier nog te noemen vormen (en hun historische voorgangers) uit de Hoog- en Nederduitse en de Vlaamse dialecten zie M. HOEBEKE, « Mnl. ens(ch), eins(ch) 'nijdig, grimmig, wrokkig, onvriendelijk, etc.' », Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. (VMKANTL). Nieuwe reeks. 1978, pp. 86-103; hierop voortbouwend L. DE GRAUWE, « Zu einigen Paronymen mit and-/end- im Deutschen und Niederländischen », Studia Germanica Gandensia (oude reeks) XXI, Gent 1980-81, pp. 247-270. Daar telkens ook alle (lexicografische) vindplaatsen. Vgl. nog X. STAELENS, Dietsjenèer van 't (H)essels, Hasselt 1982 s.v. enselen (p. 128b) en A.A. WEIJNEN, Etymologisch dialectwoordenboek, Assen 1996, s.v. ane (p. 5a). Voor het Beiers zie thans ook Bayerisches Wörterbuch (BWB) = Bayerisch-Österreichisches Wörterbuch II. Bayern (Bayerische Akademie der Wissenschaften), Heft 2, München 1996, kol. 227v. s.v. ähndig. De hele etymologische (en semantische) kwestie wordt thans het uitvoerigst uiteengezet in A.L. LLOYD - O. SPRINGER, Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen. Bd. I, Göttingen-Zürich 1988, kol. 221-224 (s.v. anado, anto).

‘eindelijk’) is hier niet uit te sluiten. Wat het Nederlands betreft, hiervoor moet ongetwijfeld een derde afleiding, *and-isk > *endisch, worden aangenomen, die een pas in 1978 door M. Hoebeke juist onderkend mnl. einsch opleverde, dat in het West-Vlaams en – in de secundaire afleidingen einzig en einzie – in het Zuid-Oost-Vlaams verderleeft in de betekenis ‘nijdig, grimmig, gemelijk’ (14). Van de Duitse dialecten kent deze vorm blijkbaar enkel nog het Zuid-Tioolse äntisch ‘unheimlich’, dat dus semantisch wonderwel overeenkomt met de genoemde Vlaamse dialectwoorden.

Het woord contaminatie is ondertussen gevallen, en dit reikt – als tweede deel van het antwoord – de sleutel tot het verstaan van de -een-vormen : de afstamming uit end- werd niet meer onderkend en de afstand tot het niet-umgelautete, bovendien verdwenen substantief ande was te groot geworden, met als resultaat dat het sterke bijna homonieme mnl. eenlijc (MNW 2,541 sub a) en enich (MNW 2,665 sub 3) ‘eenzaam, verlaten’ een zwakker endlijc/endig ‘benauwelijk’ kon aantrekken en diens

(14) Het voorkomen van deze op *endisch terug te voeren vormen uitgerekend in het westelijke Vlaanderen, dat geen (althans geen systematische « doorvoering » van de) secundaire umlaut heeft gekend (zie daarover ten gronde J. GOOSSENS, « Middelnederlandse vocaalsystemen », VMKANTL 1980, pp. 161-251, hier pp. 179-182 en vooral pp. 195-199), wijst erop dat vóór het suffix *-isk hier een – voor Vlaanderen onproblematische – primaire umlaut a > e in 't spel kan zijn, net als bij de -ig-afleiding (vgl. nog West-Vlaams bendig [<behendig] ‘veerdig, rap ; spaarzaam’, zo reeds bij Maerlant behendich, -echede, -like, alsmede schendig ‘leelijk, afzichtelijk, schandig, geschonden’ [zie DE BO]; de Loquela heeft in Kortrijk de adverbia schendig naast schandelinghe gehoord). Ook vóór het nog te noemen zwaarder gesuffigeerde (met nog een consonant voor de umlautfactor) mnl. endelijc kan dit het geval zijn : *andelijc kwam blijkbaar, ook in Vlaanderen, niet met -a voor, en *andolik evolueerde hier tot *andilik (met -i !); vergelijk als parallel ohd. namo-lîh > namilih > namelfh, nhd. nem(e)lich, nhd. nämlich (namo en ando zijn beide zwakke masculina : vgl. L. DE GRAUWE [zoals noot 13], p. 253 met noot 32 aldaar). Anders moet men suffixwisseling -ig/-isch > -lijc aannemen, met bewaring van de doorgevoerde primaire umlaut in het stamwoord. – Met dank aan mijn Gentse collega's Magda Devos en Hugo Ryckeboer.

betekenis kon overnemen, wat tot een nieuwe vorm van polysemie leidde. Hier is een paronymische attractie in het spel, zoals die voor het eerst door DAUZAT in 1927 als volgt werd gedefinieerd : « lorsque deux mots ne diffèrent l'un de l'autre que par un ou deux sons, celui des deux qui a le plus de vitalité exerce sur l'autre une attraction déformatrice qui rend le mot faible -isolé, peu usité-homonyme du mot fort, plus connu, appuyé sur une famille de mots plus puissante » (15). Meestal gaat het daarbij om eenlettergrepige woorden, die niet meer doorzichtig zijn en dus in verval dreigen te raken. In ons geval is deze overname nog gesteund door een toch wel zeer aannemelijke semantische associatie tussen beide woorden (het proinde van Kiliaan).

Van deze vorm van volksetymologie is de eigenlijke contaminatie te scheiden, die wederom in ons geval voorligt in de vormen die de *-d-* — die dus niets met epenthesis van doen heeft — bewaard hebben : eendelijk e.dgl. ; hier blijft de paronymie, zij het in verminderde mate — bestaan. Maar er is meer. Het mnl. kende een bijwoord endelike, waarvoor het MNW slechts 2 vindplaatsen opgeeft met de betekenis 'eindelijk, ten laatste', maar heel wat meer met die van 'bepaald, zeker, zonder twijfel, in elk geval, volstrekt, beslist, gedecideerd' (zo ook in 't adj.). Het MNW suggereert polysemie, maar is er m.i. veeleer sprake van homonymie door klankwettige, formele collisie of samenval. De vorm met de eerste betekenis is een afleiding van mnl. ende uit wgm. *andja, voor de tweede zie ik het etymon opnieuw in ande gele-

(15) A. DAUZAT, *Les Patois*, Paris 1927, p. 109. Vgl. ook reeds A. DAUZAT, *La géographie linguistique*, Paris 1922, pp. 79-88 ; zie verder de literatuur in L. DE GRAUWE [zoals in noot 13], p. 253, noot 34. Vgl. nog J. GOOSSENS, *Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse*, Heidelberg 1969, p. 91 (i.v.m. synonymie).

gen. Het is in laatste instantie deze storende homonymie van mnl. endelik(e) 'eindelijk = finalis/-iter' met endelik(e) 'bepaald, zeker' die dit laatste in de armen heeft gedreven van (ver)eenlijk 'uitermate'. Ook het West-Vlaamse [IndelIk] 'uitermate' blijft onderscheiden van het bovendien anders gesuffigeerde e(i)ndelinge 'eindelijk'; zo onderscheidde ook KILIAAN 1599 (ed. Plantijn-Moretus, p. 110b) endelick 'Postremus, extremus. Peremptorius' van endelick/endelinck/endeligh 'Tandem, demum, denique, nunc, iam, postremo, novissimè'. [IndelIk] lijkt me dan ook geen contaminatievorm te zijn, zoals de woordenboeken ons willen doen geloven, maar een regelrechte voortzetting van mnl. endelike, al blijkt het in 't Mnl. nog niet als pre-adjektivisch versterkingsbijwoord te fungeren. Dit laatste geldt ook voor de eveneens met andere suffixen gevormde Friese adverbia 'einling en 'einlings 'woedend, verwoed', die het « Wurdboek fan de Fryske taal » als weinig gebruikelijk opgeeft, met vindplaatsen uit 1852 en 1900 (16).

Tot slot moet nog een tweede vraag, van louter semantische aard ditmaal, beantwoord worden. Is het überhaupt voorstelbaar dat een substantief als ande ogenschijnlijk diametraal tegengestelde of op zijn minst tegenstrijdige betekenissen kan aannemen? Aan de ene pool staat 'ijver, drift', waarbij men zijn energie niet enthousiast genoeg kwijt kan, aan de andere 'spijt of leed om geleden smaad', waarbij men in zijn schulp kruipt. Hier gaat het om de dichotomie agentief – niet-agentief, die in een grondbetekenis 'hevige gemoedsbeweging' haar « inhaltliche Mitte » vindt. Zo betekent het Beierse

(16) Zie het door de Fryske Akademy (Ljouwert) uitgegeven Wurdboek fan de Fryske taal/Woordenboek der Friese taal, [deel] 4, Leeuwarden 1987, p. 344b, s.v. 'einling II, 'einlings III.

ant duan zowel 'unangenehm sein, nicht behagen' als — zij het sporadisch — 'gut tun, angenehm überraschen'. Maar zo zijn er ook in 't Nederlands wel meer gevallen, waarop ik bij een andere gelegenheid hoop terug te keren : ik noem hier enkel met staden, dat zowel de zin van 'rustig, kalm, bedaard' als die van 'hard, aanhoudend, volhardend' aannemen kan (17); ook dat is m.i. een dichotomie uit een (temporele) grondbetekenis 'bestendig, gelijkmatig voortdurend, als een onverstoorbare basso continuo'. Deze wending heeft bovendien een semantisch raakvlak met het genoemde bijwoord mnl. endelike 'bepaald, zeker, gedecideerd'.

Tenslotte nog dit. De Nederlandse standaardtaal kent in mijn opvatting tegenwoordig toch nog drie reflexen van het aloude ando : ze zijn te vinden in de uitdrukking iemand iets aandoen, het substantief aandoening — dat enkel in 't Nederlands en aangrenzend in delen van (vooral Noord-)Duitsland voorkomt — en het adjectief aandoenlijk (18), Door metanalyse (verkeerde afsplitsing) is de wending (iem.) and(e) doen via andoen in de armen gevallen (zoals DAUZAT het uitdrukt) van aendoen — net zoals dat het geval is in modern Beiers met het genoemde ant duan. Voor deze wending geeft het MNW 5 voorbeelden, waarvan 4 bij Maerlant, en men vergelijk het synonieme iemene toren doen; ande/ant tun komt thans nog in zogoed als alle Hoogduitse dialecten voor (19). Daarbij is uit « aus falscher Abtrennung der Verbindung ant tun » eerst ân tun, vervolgens « durch

(17) Zie K. VAN DALEN-OSKAM, « Wat doet men met staden ? », Leven in de Oudgermanistiek. Jubileumnummer van het Mededelingenblad van de Vereniging van Oudgermanisten, Leiden 1997, pp. 86-89; A. QUAK in hetzelfde Mededelingenblad, jaarg. 12 (1998-1), p. 27.

(18) Vgl. de details in mijn in noot 13 hierboven genoemd artikel, pp. 255-258 (hoofdstukje III).

(19) Zie mijn in noot 13 genoemd artikel, p. 248 met noot 9.

Vermischung mit Präfix] an- â[tun] » (20) ontstaan. Ook deze herinterpretatie van een overigens buiten vaste verbindingen met tun en sein niet meer voorkomend desubstantivisch adjectief berust op het voor de lexicografie in 't algemeen, voor de dialectlexicografie in 't bijzonder niet te onderschatten fenomeen van de paronymische attractie.

L. DE GRAUWE

(20) Bayerisches Wörterbuch [zoals in noot 13], Heft 2, kol. 225 (s.v. ahnd in fine).